

2000 Sonrası Türkiye - Suriye İlişkilerinin Türkiye Dış Ticaretine Yansımaları

Abidin Öncel¹
Mehmet Akar²

Özet: Küreselleşmenin çok önemli boyutlara ulaştığı günümüz dünyasında, ülkeler arasındaki siyasi ilişkileri, ülkelerin özellikle dış ekonomik hedeflerinden bağımsız düşünmek neredeyse imkânsızdır. Bunun nedeni dış ticareti iktisadi kalkınmanın motoru olarak gören anlayıştır. Dolayısıyla ülkelerin özellikle başta komşuları ile olmak üzere diğer ülkelerle iyi ilişkiler geliştirmeleri önemli görülmektedir. Bu bağlamda ülkeler arasında var olan siyasi ilişkilerde yaşanan her bir gerginliğin dış ticaret hacmini daraltacağı ve düzelen ilişkilerin ise dış ticaret hacmini genişleteceği beklenebilir. Dolayısıyla bu çalışmada, burada çerçevesi çizilen ilişkilerden hareketle Türkiye-Suriye ilişkileri ekseninde konu analiz edilmektedir. Ana hatlarıyla ve net çizgiler çizememekle birlikte, bir dönemlendirme yapılmaya çalışılırsa, Türkiye-Suriye ilişkilerinin, 2000-2010 dönemi haricinde genellikle gergin olduğu söylenebilir. Bunun iki ülke arasındaki dış ticarete yansıyor yansımadağı değerlendirildiğinde, yukarıda ifade edilen beklentiyle paralel olarak ilişkilerin iyi gittiği dönemlerde dış ticaret hacminin de genellikle olumlu geliştiği söylenebilir. Ancak yine de iki ülke arasında gerçekleşen dış ticaretin gerçek potansiyelinin oldukça altında kaldığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dış Politika, Türkiye - Suriye İlişkileri, Dış Ticaret

1. Yrd. Doç. Dr., Sakaya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü.

2. Arş Gör., Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi

1. Giriş

Dış politika, “bir ülkenin dış dünya ile siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkileri başta olmak üzere her çeşit ilişkilerinin yönetimi” olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda, ekonomik küreselleşmenin önemli boyutlara ulaştığı günümüz dünyasında dış ekonomik ilişkilerin neredeyse tüm ülkelerde dış politikanın önemli bir unsuru haline geldiğini söylemek yanlış olmayacaktır (http 1). Dış ekonomik ilişkilere yüksek düzeyde önem verilmesinin arka planında ise çoğunlukla “dış ticareti iktisadi kalkınmanın motoru olarak gören anlayış” yer almaktadır. Bu anlayışa göre özetle, ülkeler hangi kalkınma stratejisini benimsemiş olursa olsun, uluslararası ticaretin katkıları³ olmadan kalkınmalarının mümkün olamayacağı düşünülmektedir. Dolayısıyla yüksek kalkınma düzeyine erişmek isteyen ülkelerin etkin bir dış politika yürüterek başta ihracat hacmi olmak üzere dış ticaret hacimlerini artırmaları gerekli görülmektedir. Bunun yolu ise ülkelerin daha çok dışa açılması ve küresel ekonomik sisteme entegre olmalarıyla mümkün görülmektedir. Ancak burada ekonomilerini dışarıya daha fazla açan ülkelerin özellikle Küresel Ekonomik Krizlerin etkilerinden daha çok nasıpleneceklerini de bir dezavantaj olarak hatırlatmak gerekir.

Günümüzde dış politika ile dış ekonomik ilişkilerin birbirinden bağımsız olarak düşünülmesi neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Bununla birlikte, ekonomik ilişkilerin dış politikadaki ağırlığı, ilgili ülkenin dünyadaki yeri, tarihsel gelişimi, ekonomisinin yapısı, dış ekonomik koşullara bağımlılığı nispetinde ve hatta siyasi rejimi gibi çeşitli unsurlara göre değişebilmektedir. Bu bağlamda, özellikle ülkeler arasındaki siyasi ilişkilerin yine ülkeler arasındaki ekonomik ilişkileri de etkilediği ve bunun en önemli yansımalarının ise ülkeler arasında gerçekleşen ticaret hacmi üzerinde yoğunlaştığı

3. Dış ticaretin kalkınmaya sağlayacağı katkıları özetle iki noktada toplamak mümkündür: (a) Ülkede gerçekleşecek üretim fazlasının ihracat kanalıyla dış piyasalara satılması ve böylece hem gelir hem de istihdam fazlası sağlanarak, üretim için gerekli olan araç ve gerecin ithaline olanak sağlanması. (b) Dış ticaretin piyasa hacmini genişleterek, işbölümüne ve ölçek ekonomilerine olanak sağlaması, yeni bilgi, fikir ve yöntemleri ülkeye tanıtmayı, rekabeti arttırması, yurtiçi tekelleri kırıcı etkide bulunması, iç talebi uyularak yeni malların üretimine olanak sağlaması gibi görünür ve görünmez diğer katkıları (Seyidoğlu, 2013).

söylenbilir. Dolayısıyla ülkeler arasında mevcut olan siyasi ilişkilerde yaşanan her bir gerginliğin dış ticaret hacmini daraltacağını ve düzelen ilişkilerin ise dış ticaret hacmini genişleteceğini beklemek yanlış olmayacaktır. Ancak burada şunu da ifade etmek gerekir ki, iki ülke arasında gerçekleşen ticaret hacmini sadece ülkeler arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkilerin gelişim sürecine dayandırmak elbette eksik bir değerlendirme olacaktır. Dolayısıyla bu çalışmada, özellikle yurtiçi ve yurtdışı gelir düzeyleri, görelî fiyatlar, döviz kurlarındaki değişimler ve dünya ekonomisindeki eğilimler⁴ gibi iki ülke arasındaki dış ticareti etkileyen diğer bazı unsurlar analizden genellikle dışlanmıştır.

Türkiye'nin geçmiş tarihine bakıldığında, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra "Batı yönelimli" bir dış politika izlediği ve özellikle 1980'li yıllardan sonra küresel piyasalara entegre olma noktasında daha istekli davrandığı görülmektedir. Bu bağlamda NATO, BM gibi uluslararası kuruluşlara üye olunurken, Avrupa Birliği'ne üyelik hedefi dış politikanın olmazsa olmazlarından biri haline gelmiştir. Ancak son yıllarda Avrupa Birliği üyeliği konusunda bir yavaşlamanın belirdiği ve bu yavaşlamayla birlikte Türkiye'nin yönünü eskiye nazaran daha çok Doğu, Orta-Doğu ve Kuzey Afrika pazarlarına döndürdüğü gözden kaçmamaktadır. Konuya bu bağlamda yaklaşıldığında, Türkiye'nin, en uzun sınır komşusu olan ve aynı zamanda tarihsel, kültürel, siyasi ve ekonomik bağlarının bulunduğu Suriye ile ilişkilerini daha çok geliştirmesinin önemli olduğu düşünülmektedir.

Türkiye ile Suriye arasındaki ilişkilere bakıldığında, 20. Yüzyılın başından sonuna kadar genel olarak negatif bir seyir izlediği söylenebilir. Bölgesel konjonktür, uluslararası sistem ve ülkelerin iç iktidar dinamikleri gibi bir çok faktör, iki ülke arasındaki ilişkilerin olumsuz seyretmesinde etkili olmuştur. Bu dönemde ilişkilerin olumsuz seyretmesiyle bağlantılı olarak iki ülke arasındaki dış ekonomik ilişkilerin de paralel bir çizgide seyrettiği söylenebilir. Ancak 2000'li yılların hemen başlarında, hem iki ülkede iktidarların el değiştirmesi, hem de bölgede ve uluslararası sistemde meydana gelen diğer bazı önemli gelişmelerin de etkisiyle iki ülke arasındaki ilişkilerin kültürel, siyasi ve ekonomik anlamda olumluya doğru evirildiği söyle-

4. Söz konusu değişkenlerin dış ticaret üzerindeki etkileri hususunda bkz. Yücel, 2006.

nebilir. 2010'lu yıllara kadar iki ülkenin birbirlerini tehdit unsuru olarak görmekten çıkarıp, çatışmacı politikalar yerine işbirliği çerçevesinde politikalar geliştirmeleri ise iki ülke arasındaki dış ekonomik ilişkilere de olumlu yansımıştır. Bu çerçevede gelişen siyasi ve ekonomik ilişkilerin, iki ülke arasında gerçekleşen ticarete somut olarak nasıl yansıdığı araştırılmaya değer bulunmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada yukarıda özet bir şekilde çerçevesi çizilen dış politika-dış ticaret ilişkisinin Türkiye-Suriye ilişkileri özelinde somut veriler yardımıyla analiz edilmesi amaçlanmaktadır. Bu amaçla çalışmada öncelikle Suriye'deki gelişmeler 2000 sonrası dönem için ele alınmakta, devamında Türkiye-Suriye ilişkilerinin bahsi geçen dönemde yaşadığı dönüşümler tartışılmakta ve son olarak bütün bu gelişmelerin Türkiye'nin Suriye'ye gerçekleştirdiği ticarete yansımaları somut veriler yardımıyla analiz edilmeye çalışılmaktadır.

2. 2000 Sonrası Suriye'deki Gelişmeler:

Beşar Esad Dönemi / Umut ve Hayal Kırıklığı

1970 yılında Baas Partisinde bir iç darbe ile iktidarı eline alan Hafız Esad 10 Haziran 2000 tarihinde öldüğünde arkasında 30 yıllık iktidarı boyunca devletin tüm kurumlarını domine eden, tüm muhalif unsurları baskı ve şiddetle kontrol altında tutan büyük bir güç mirası bırakmıştır. Babasının ölümünden bir gün sonra Beşar Esad Genelkurmay Başkanı ilan edilmiş ve Baas Partisi tarafından aynı gün başkanlık için tek aday olarak gösterilmiştir. Daha sonra, 24 Haziran'da Baas Partisi genel sekreteri olarak seçilen Beşar Esad, 27 Haziran'da Suriye Parlamentosunun başkan olabilme yaşını 40'tan 34'e düşürmesi (Dam, 2011: 132) ve akabinde 10 Temmuz'da yapılan genel referandumda yüzde 97.20 oy alması sonucunda 34 yaşında Suriye'nin yeni devlet başkanı olmuştur.

İktidara gelmesiyle birlikte, hem ülkesinde hem de uluslararası arenada, Beşar Esad'ın babasından farklı bir kişiliğe ve dünya görüşüne sahip olduğu, Suriye'de yıllardır katmerleşen sorunların Beşar Esad tarafından yapılacak reformlarla çözüleceği, uluslararası siyasete entegre olacak bir Suriye tahayyülünün mevcut olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bir kesime göre Beşar Esad, Batı'da eğitim görmüş, Batı'yı yakından tanıyan, Suriye toplumu ile Batı toplumu arasındaki teknolojik ve bilimsel uçurumun farkında olan

genç ve açık fikirli bir liderdi (Eyal, 2007: ix). Esad'ın kendisi de, gerek verdiği röportajlarda ve gerekse yaptığı konuşmalarda bu yönde bir umut ve beklenti oluşturuyor ve Suriye'nin büyük bir politik ve ekonomik liberalizasyonun eşliğinde olduğuna dair umutları oldukça arttırıyordu (George, 2003: 31). Devlet Başkanı seçildikten kısa bir süre sonra katıldığı Arap Zirvesi'nde Beşar Esad, şeffaf, açılım yanlısı, insan haklarına saygılı ve uluslararası hukuka uygun hareket edilecek yeni bir siyaset anlayışına vurgu yapmış ve bu çerçevede bölge ülkeleriyle ileri düzeyde ilişki kurulması gerektiğini ifade etmiştir (Mercan, 2012: 143). Esad iktidarının ilk döneminde oluş(turul)an bu iyimser atmosfer Şam Baharı olarak adlandırılmıştır.

Toplumun farklı kesimlerine mensup birçok aydının bir araya gelerek gündeme getirdikleri köklü değişim talepleri Suriye toplumunun yıllarca birikmiş değişim ve reform isteğini ortaya koymaktaydı. Ancak bu dönemde yüzeysel bazı reformlar (Soyalın, 2013: 177-180) yapılmış olsa da istenen değişim bir türlü gerçekleşmemiş ve hem babasından devraldığı devlet ve iktidar yapısı, hem de sistemin işleymesini sağlayan ana kurumlar olduğu gibi varlığını sürdürmüştür. Beşar Esad'ın devraldığı azınlık rejimi ve ülkedeki hassas dengeler kişisel özelliklerini ikinci plana itmiş, Nusayri ve Baas seçkinlerinin ülkede kurduğu sistemin devam ettirilmesi dışında başka bir söylem geliştirememesine neden olmuştur (Ataman, 2012: 23).

Yukarıda bahsi geçen ve Şam Baharı olarak adlandırılan süreçte köklü değişim talebinde bulunan ve "99'lar Manifestosu ve 1000'ler Manifestosuna"⁵ imza atan birçok kişi yargılanıp tutuklanmış, bir hafta içinde neredeyse tüm sivil toplum forumları kapatılmıştır (George, 2003). Dolayısıyla büyük umutlar yeşerten Beşar Esad'ın, bütün demokratikleşme beklentilerini boşa çıkardığı, eski rejimin yapısını koruyarak yüzeysel reformlarla varlığını ve meşruiyetini korumaya çalıştığı, kendisine ve rejimine yönelik

5. 27 Eylül 2000'de idari, ekonomik ve yasal reformlar talep eden *99'lar Manifestosu* yayınlanmıştır. Farklı etnisitelere ve fikirlere sahip Suriyeli 99 entelektüelin imzaladığı bildiri de 1963 yılından beri ülkede uygulanan olağanüstü halin kaldırılması, bütün siyasi suçluların serbest bırakılması ve siyasi partiler ile sivil toplum kuruluşlarının kurulmasına müsaade edilmesi talep edilmiştir. Yönetim bu bildiriye sert tepki göstermiş, ancak, ülkenin önde gelen yazar, aydın ve âlimlerinden oluşan geniş bir muhalif kesim, 2001'de ikinci bir bildiri yayınlamıştır. *1000'ler Manifestosu* olarak bilinen bu bildiri kapsamlı bir siyasi reform talebinde bulunulmuştur (Ataman, 2012: 27-28).

tüm muhalif sesleri kısımaya çabaladığı ve muhalefetin kurumsallaşmasına izin vermediği söylenebilir. Aynı zamanda babası tarafından daha önce kullanılan “güvenlikleştirme” söylemleri ve rejimini korumaya yönelik “dış tehdit” söylemleri ile iç politikalarını meşrulaştırmaya yönelik benzer söylemlerin Beşar Esad tarafından da kullandığı görülmektedir. Hafız Esad döneminde rejimin önemli bir meşrulaştırma aracı olarak kullanılan İsrail tehlikesi söylemi ve azınlıkların güvenliği söylemi de (Salık, 2015) yine bu dönemde yeniden üretilen söylemler arasında yer almaktaydı. Örneğin, Beşar Esad yaptığı bir konuşmada “Biz devletin ve toplumun demokratikleşmesi konusunda kararlıyız ve bu yolda sonuna kadar gideceğiz. Önemli olan dış güçlerin bizi rahat bırakması ve bize engel çıkarmamasıdır. Çünkü bir taraftan Irak, öbür taraftan Lübnan sorunu ile ilgilenirken reforma zaman ayıramıyorsunuz. Üstelik topraklarınız İsrail işgali altındaysa...” (Soyalan, 2013: 185) ifadelerini kullanarak siyasi ve ekonomik liberalizasyonun önündeki en büyük engelin dış tehditler olduğu vurgusunu yapmıştır.

Beşar Esad’a göre, ülkenin tüm bürokratik yapısının, siyasi kurumlarının, ekonomik yapısının ve medyanın tek bir aile veya azınlık tarafından zapt edilmiş olmasının, sivil toplum kuruluşlarının yasaklanmasının, muhalefetin baskı politikalarıyla susturulmasının ve bunun gibi var olan diğer benzer gerçekliklerin hiçbiri demokratikleşmenin önünde engel değil, asıl engel var olan dış tehditler idi. Dolayısıyla bu tehditleri bertaraf etmek için var olan diktatörlük rejimi de sürdürülmeliydi. Ayrıca, 6 Haziran 2005 yılında toplanan Baas Partisi kongresinde demokratikleşmeye yönelik ifade edilen birçok vadin daha sonra yerine getirilmediği görülmektedir. Yine, 2006 yılında Şam Deklarasyonu etrafında demokratikleşme ve değişim talepleri ile bir araya gelen ve birçok kesimden insanların oluşturduğu muhalif grubun, rejim tarafından sert bir şekilde bastırıldığı ve 2007’de birçok kişinin tutuklandığı görülmektedir (http 2). Böylelikle Suriye içindeki tüm muhalif seslerin bastırılması politikası sürdürülmüştür. 2009 yılına gelindiğinde, Suriye İnsan Hakları Komisyonu yıllık raporunda, insan haklarındaki gerilemeden bahsedilmiş, 1980 ortalarındaki standartların gerisine düştüğü açıklanmıştır. Raporda ayrıca, Suriye’deki medyaya, basına ve internete uygulanan sansür ve baskılara, sivil toplum kuruluşlarının hedef gösterilmesi ve baskılara tabi tutulmasına, Kürtlere, Araplara ve diğer mu-

halif unsurlara gösterilen adaletsiz uygulamalara ve baskı politikalarına işaretilmiştir (http 2).

Suriye’de toplumun hemen her kesiminin Şam Baharı ile başlayan ve gittikçe yayılan reform, değişim ve demokrasi taleplerinin, Beşar Esad ve onun yönetimi tarafından sert bir şekilde engellenmeye çalışılması, babası Hafız Esad’dan pek de farklı olmayan politikalarla aslında Suriye’de yılarca var olan diktatörlük rejiminin sürdürüleceği izlenimini vermiştir. Değişim, reform ve demokrasi talepleri bulunan muhalefeti baskı ve şiddet yöntemleri ile susturma politikasının, tamda bu esnada bölgede diktatörlüklere karşı başlayan halk hareketlerinin Suriye’ye sıçramasına zemin hazırladığı söylenebilir. Mart 2011’de Suriye’de başlayan halk hareketi, kısa süre içerisinde neredeyse Suriye’nin tamamına yayılmış ve günümüzde artık Suriye birçok bölgeye parçalanmış ve birçok iktidar yapısının hüküm sürdüğü kaotik bir yapıya bürünmüştür.

Suriye’deki siyasi gelişmeleri bu şekilde ifade ettikten sonra, özellikle dış ekonomik ilişkileri ilgilendiren ekonomi politikalarına kısaca göz atmak gerekir. Bu bağlamda, 1980’li yılların ikinci yarısından itibaren piyasa ekonomisine yönelik adımlar atılmaya başlandığı ve Beşar Esad’ın 2000 yılında iktidara gelmesinden sonra ise piyasa ekonomisine geçiş süreci başlatıldığı görülmektedir. Bu kapsamda, ekonominin serbestleştirilmesi ve dışa açılması ile özel sektörün geliştirilmesi ve ülkeye yabancı sermaye çekilmesine yönelik bazı önemli politikalar uygulanmaya başlanmıştır. Bu politikalardan bazıları; 2001 yılında ülkede özel bankaların kurulmasına izin verilmesi, 2003 yılında döviz kurları üzerindeki kontrollerin azaltılmaya başlanması, 2007 yılında yabancı yatırımcılara gayrimenkul edinme hakkı tanınması, 2008 yılında sübvansiyonların azaltılmaya başlanması ve 2009 yılında Şam Borsası’nın açılması şeklindedir. Öte yandan, uluslararası sistemle bütünleşmek amacıyla 2001 ve 2004 yıllarında DTÖ üyeliği için müracaata bulunan Suriye’nin, 2010 yılında ABD’nin bu konudaki vetosunu kaldırması üzerine üyelik sürecinin başlamış olduğunu da belirtmek gerekir. Ancak tüm bu gelişmelere rağmen, ekonominin serbestleştirilmesi ve dışa açılması konusunda Suriye’de henüz yeterli ve kararlı adımlar atılmadığı söylenebilir (http 1). Bütün bu gelişmeler çerçevesinde ülkenin sahip olduğu makroekonomik görünüm Tablo 1’de gösterildiği gibidir.

Tablo 1. Suriye ve Türkiye'deki Bazı Makroekonomik Değişkenler

Yıllar	Büyüme Oranı (%)		Enflasyon Oranı (%)		Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları*		Dış Ticaret Dengesi*	
	Suriye	Türkiye	Suriye	Türkiye	Suriye	Türkiye	Suriye	Türkiye
1980	11,98	-2,45	-	-	0	18	-2 054	-4 461
1985	6,12	4,24	17,3	45	15	99	-2 409	-1 376
1990	4,59	9,26	..	60,3	40	684	2 075	-4 482
1995	7,03	7,19	20,1	89,1	70	885	216	-3 532
1996	9,83	7,01	8,2	80,4	89	722	-101	-3 639
1997	5,02	7,53	1,9	85,7	80	805	547	-4 181
1998	6,79	3,09	-0,8	84,6	82	940	-3	-577
1999	-3,55	-3,37	-2	64,9	263	783	255	-2 403
2000	0,68	6,77	-0,4	54,9	270	982	1 455	10 910
2001	3,79	-5,7	0,4	54,4	110	3 352	1 511	5 814
2002	7,86	6,16	-2,8	45	115	1 082	1 886	1 577
2003	0,59	5,27	5,8	21,6	160	1 702	857	-2 946
2004	6,9	9,36	4,4	8,6	320	2 785	642	-9 727
2005	6,22	8,4	7,2	8,2	500	10 031	411	-17 260
2006	5,05	6,89	10	9,6	659	20 185	1 290	-27 040
2007	5,67	4,67	3,9	8,8	1 242	22 047	328	-32 772
2008	4,48	0,66	15,7	10,4	1 466	19 762	471	-33 560
2009	5,91	-4,83	2,9	6,3	2 570	8 629	-985	-5 868
2010	3,44	9,16	4,4	8,6	1 469	9 058	197	-39 910
2011	-2,02	8,77	4,8	6,5	804	16 171	-8 059	-68 808
2012	1,55	2,17	36,7	8,9	0	13 224	-	-42 458
2013	-15,01	3,5	36,9	7,5	0	12 866	-	-56 682

* Cari fiyatlar ve cari değişim oranları ile, Milyon \$.

Kaynak: UNCTAD verilerinden derlenmiştir.

Tablo 1'e kısaca göz atıldığında (1995 sonrası için), Suriye'de büyüme oranının bazı yıllar haricinde (1999, 2000, 2003 ve 2010 sonrası) yüksek olduğu, enflasyon oranlarının yine bazı yıllar haricinde (1995, 2008 ve

2011 sonrası) düşük sayılabilecek düzeyde gerçekleştiği, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının 2001-2002 ve Arap Baharı'nın ülkeye sızdığı 2010 sonrası yıllar haricinde sürekli artma eğiliminde olduğu, dış ticaret dengesinin yine bazı yıllar haricinde (1996, 1998, 2009 ve 2011) genellikle fazla verdiği görülmektedir. Makroekonomik değişkenler açısından olumsuzluğun yaşandığı yılların daha çok küresel ekonomik krizlerin yaşandığı yıllara ve Arap Baharı sürecine denk düşmesi burada dikkat çekilmesi gereken önemli bir noktadır. Suriye'de oluşan bu tablo aynı dönemler için Türkiye ile kıyaslandığında durumun aslında Suriye açısından pek de kötü olmadığı söylenebilir. Nitekim tablo değerlerine göre büyüme oranları ve doğrudan yabancı sermaye çekme noktasında Türkiye'nin durumu daha iyi gözükürken, enflasyon ve dış ticaret dengesi açısından Suriye'nin durumu daha iyi gözükmektedir.

Suriye gibi ülkelerin ekonomik gelişmelerini sağlayabilmeleri açısından yabancı sermayeye büyük ihtiyaç duyması gerçeğinden hareketle, özellikle doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının gelişimiyle ilgili bir iki hususa vurgu yapmak gerekir. Türkiye ile kıyaslandığında neredeyse Türkiye'nin onda biri kadar doğrudan yabancı sermaye yatırımı çekmesinin arka planında elbette diğer bazı etkenlerin bulunduğunu hatırlamakla birlikte, Suriye'nin uluslararası sisteme tam olarak entegre olamaması ve yabancı yatırımlar için gerekli zeminin oluşmamasını burada önemli etkenler olarak vurgulamak gerekir. Nitekim Tablo 1 incelendiğinde, her ne kadar Türkiye'nin çektiği doğrudan yabancı sermaye yatırımı düzeyine ulaşamamış olsa da, Suriye'nin serbest piyasa ekonomisine geçiş yönünde attığı bazı adımların (daha önce zikredildi) karşılık bulduğunu ve Suriye'deki iç savaşın hemen öncesine kadar yatırımlar açısından Orta Doğu'nun en dinamik pazarlarından biri haline geldiğini söylemek mümkündür. Serbest piyasa ekonomisine geçiş yolunda atılan adımlar ve artan petrol gelirleri, Suriye ekonomisinin hızla büyümesine katkıda bulunmuş, böylece Suriye pazarında yabancı firmalar için pek çok iş imkânı da açılmıştır. Bu dönemde özellikle 2007 yılında yürürlüğe giren 8 sayılı Yatırım Kanunu ve aynı yıl kurulan Yatırım Kurulu, Suriye'ye doğrudan yabancı sermaye girişini hızlandıran önemli diğer bazı adımlar olmuştur. Ancak 2011'de başlayan çatışmaların bir iç savaş dönüşmesi ile birlikte doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının da

durma noktasına geldiği görülmektedir (http 3). Somut verilerle ifade etmek gerekirse; 2001 yılında 110 milyon \$ olan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının 2009 yılında 2.570 milyon \$'a kadar yükseldiği, iç savaşın başlamasıyla birlikte 2012 yılı ve sonrasında 0'a kadar düştüğü görülmektedir.

2011 yılında başlayan iç savaşın faturası Suriye için hem can kayıpları hem de ekonomik anlamda oldukça ağır olmuştur. Can kayıpları daha vahim görülmekle birlikte, merkezi Şam'da bulunan Suriye Siyasi Araştırmalar Merkezi'nin hazırlamış olduğu raporda iç savaşın ülke ekonomisine vurduğu darbe çarpıcı rakamlarla ortaya konulmaktadır. Rapora göre, iç savaşın ülke ekonomisine verdiği zarar 202,6 milyar dolar yani 2010 yılı Suriye GSMH'sının yaklaşık dört katı kadardır. İşsizlik oranının 2014 yılında yüzde 57,7'ye kadar yükseldiğinin vurgulandığı raporda ayrıca ticaret açığının yüzde 42,7 ve bütçe açığının ise yüzde 40,5'e ulaştığı ve her 5 kişiden 4'ünün “fakir” sınıfına girdiğine dikkat çekilmektedir (http 4).

3. 2000 Sonrası Türkiye-Suriye İlişkileri: Stratejik İşbirliğinden Kötüleşen İlişkilere

2000'li yıllara birçok siyasi ve ekonomik sıkıntıyla giren Türkiye için hem iç gelişmeler, hem bölgesel gelişmeler hem de uluslararası gelişmelerin dayatmasıyla dış politikasında köklü bir değişime gitme ihtiyacı doğmuştur. Özellikle 10-11 Aralık 1999 AB Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin AB'ye tam üyelik için “aday devlet” olarak ilan edilmesi ve bu minvalde iç ve dış politikada değişim yapma sorumluluğu yüklenmesi (Gözen, 2006: 5), bu değişimi neredeyse zorunlu kılmaktaydı.

Bu dönemde dış politika yapımında belki de en önemli rolü oynayan İsmail Cem, 21. Yüzyılda Türkiye'nin küresel bir aktör olma hedefini taşıması gerektiğini (Cem, 2012) savunarak Türkiye'nin yeni dış politika yaklaşımını ortaya koymuş olmaktadır. Ekonomik işbirliğinin bölgesel diyalogu arttırabileceği ve ayrıca siyasi sorunların uzun dönemde çözülmesine katkı sunacağı” (Cem, 2002) yine Cem tarafından savunulmuş bir diğer görüştür. Dolayısıyla yıllarca hem iç hem de dış politikada sahip olduğu “düşmanlar” algısının dışına çıkıp, yakın komşularını birer tehdit unsuru olarak algılayan ve onlarla ilişkilerini güvenlik merkezli bir yaklaşımla sürdüren Türkiye'nin, komşuları ile mevcut problemlerini çözerek içinde bu-

lunduğu coğrafyanın ekonomi merkezi haline dönüşmeyi hedeflediği söylenebilir (Balcı, 2013: 235). Fakat İsmail Cem'in, geleneksel dış politika yaklaşımının dışına çıkan bu yeni dış politika anlayışının, o dönem için genel anlamda sadece bir söylemden ibaret kaldığı görülmektedir.

2002'de Ak Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte, Türkiye'nin hem iç hem de dış politikada önemli paradigma değişimlerine gittiği söylenebilir. Dış politikada Ahmet Davutoğlu'nun ortaya koyduğu ilkeler çerçevesinde politika üreten hükümetin, geleneksel güvenlik merkezli dış politika anlayışının dışına çıkmaya başladığı görülmektedir. Bu dönemde Türkiye, güvenlik ve dış politika algısını, ekonomi, kültürel ilişkiler ve kimlik sorunları ve insani ihtiyaçları da içerecek şekilde daha geniş kapsamlı ve çok boyutlu bir biçimde algılamaya başlamıştır (Köse, 2011: 638). Özellikle “komşularla sıfır sorun” ilkesi çerçevesinde komşularıyla ve bölge ülkeleriyle geliştirilen ilişkiler sayesinde, “Türkiye'nin etrafı sürekli düşmanlarla çevrilidir” psikolojisinden ve buna bağlı gelişen defansif refleksten kurtulup “bütün komşularıyla ilişkilerini iyi düzeye getiren bir ülke olma” üzerine kurulan bir yaklaşımın benimsendiği görülmektedir (Davutoğlu, 2004). Merkez ülke olma iddiası taşıyan bu yeni dış politika yaklaşımı ile bölge içi sorunların, bölgenin kendi iç dinamikleriyle çözülmesi, bölgesel çatışmaların arabuluculuk ve ritmik diplomasi yöntemleriyle sonlandırılması, bölgesel istikrarın sağlanması ve Türkiye'nin, bölgesinde geliştireceği istikrar kuşağı ile bölgesel ve küresel ölçekte gerçekleşen enerji, ticaret ve insan hareketliliğinin merkezine taşınması amaçlanmıştır (Balcı, 2013: 258). Bu çerçevede Türkiye'nin bu zamana kadar karşılıklı tehdit algılamaları ile zaman zaman savaşın eşiğine geldiği komşusu Suriye ile ilişkilerini geliştirmeye başladığı ve iki ülke ilişkilerinde yepyeni bir dönemin başlamış olduğu söylenebilir.

Hafız Esad döneminde, Suriye öncülüğünde bölgede İsrail tehdidine karşı ve Arap coğrafyasının güvenliği için bir “Arap dayanışması” (Ziadeh, 2011: 18) fikri savunulmuş, Golan tepelerinin geri alınması, Filistin davasının savunulması, ‘Büyük Suriye’ topraklarının bir parçası olarak görülen Lübnan'ın kontrol edilmesi (Mercan, 2012: 75-88) Hafız Esad'ın bölge siyasetinin temel dış politika meseleleri olmuştu. Ancak, 2000 yılında Beşar Esad'ın devletin başına geçmesiyle birlikte, hem ülkesinde hem de uluslararası camiada büyük bir değişim beklentisi oluşmuş, Suriye'nin komşula-

ryla ve bölge ülkeleriyle ilişkilerinin geliştirilmesi ve uluslararası güçlerle olan politikalarının yeniden yapılandırılması yönünde olumlu sinyaller verilmiştir. Fakat ABD'nin Irak işgali Beşar Esad'ın dış politikasında önemli bir kırılma meydana getirmiştir. Irak işgaline karşı çıkan Esad'ın, bu işgali Suriye'nin jeopolitik çıkarlarına ve rejimin güvenliğine doğrudan tehdit olarak değerlendirmesi ve bu bağlamda bir tutum sergilemesi, Suriye'nin ABD tarafından bir hedef olarak görülmesine ve bu süreçte Suriye'ye karşı hem siyasi hem diplomatik hem de ekonomik yaptırımlar uygulamasına neden olmuştur. Yaptırımlar karşısında alternatif arayışları içine giren Esad, Avrupa Birliği ile ilişkilerini geliştirmek ve yaptırımların etkisini azaltmayı hedeflemiştir (Mercan, 2012: 148-150). Fakat 14 Şubat 2005'te Lübnan eski başbakanı Refik Hariri'nin öldürülmesi, hem bölgede hem de uluslararası kamuoyunda cinayetin Şam'ın emri ile yapıldığı suçlaması nedeniyle, ABD başata olmak üzere, Avrupa ve Arap ülkelerinin birçoğu tarafından, Suriye'nin Lübnan'daki askeri güçlerini çekmesi yönünde çağrılar yapılmıştır (Lesch, 2012: 21). Uluslararası baskıların artması sonucunda 26 Nisan 2005'te Lübnan'da Suriye'nin 29 yıllık askeri varlığı sona erdirilmiştir (Miş, 2006: 226). Bu yıllarda manevra alanı gittikçe daralan Suriye'nin, Temmuz 2006'da iki İsrail askerinin kaçırılması neticesinde İsrail'in Lübnan'a başlattığı Yaz Yağmurları operasyonu esnasında Hizbullah'ı askeri ve lojistik açıdan desteklediği gerekçesiyle, giderek artan oranda İsrail ve ABD baskılarına maruz kaldığı görülmektedir (Miş, 2008: 283-284). Suriye'nin bu süreçte Hizbullah'ı destekleyip İsrail tehlikesine karşı işbirliği vurgusu yapması ve Batı'ya karşı sert bir söylem geliştirmekten kaçınmaması, eski dış politika parametrelerinin halen devam ettirildiğini göstermektedir.

Özetlemek gerekirse; Suriye'nin bölgede ve küresel güçlerle olan politikalarını yeniden yapılandırma ve uluslararası sistem ile uyumlu bir ülke olma düşüncesi, Irak işgaline karşı uyguladığı politikalar ve sonrasında yaşanan gelişmeler ve uluslararası sistemin hegemon gücü olan ABD ve diğer kurucu aktörlerin Suriye'ye karşı uyguladıkları baskı politikalarının, Suriye'nin bölgesel politikalara daha fazla ağırlık vermesine neden olduğu söylenebilir. Tam da böyle bir süreçte, yıllarca ABD ve Batı yanlısı olarak görülen Türkiye'nin, "komşularla sıfır sorun politikası" çerçevesinde hem komşularıyla hem de diğer bölge ülkeleriyle yakın ilişkiler kurmak istemesi ve bu

bağlamda Suriye ile ilişkilerini de ilerletme niyetinde olması Suriye-Türkiye ilişkilerinin geliştirilmesine uygun bir zemin hazırladığı görülmektedir.

Savaş'ın Eşiğinden Stratejik İşbirliğine ve Halk Hareketleri İle Yeniden Kötüye Giden Türkiye Suriye İlişkileri

Türkiye ile Suriye arasındaki ilişkiler 20. Yüzyılın başından sonuna kadar genel olarak olumsuz bir seyir izlemiştir. Hem bölgesel konjonktür hem uluslararası yapı hem de ülkelerin karar vericilerinin etkilerinden dolayı iki ülkenin bu dönemde pozitif ilişkiler geliştiremediği görülmektedir. Sancak / Hatay meselesi, Su meselesi, Asala meselesi ve PKK meselesi farklı dönemlerde iki ülke arasındaki olumsuz gelişmelerin başlıca nedenleri olarak sayılabilir. Bu dönem aralığında iki ülke, dış güçlerin ve uluslararası yapının da etkisiyle olumlu ilişkiler kuramamışlardır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan iki kutuplu uluslararası sistemde farklı taraflarda yer alan iki ülkenin yine Soğuk Savaş dönemi boyunca düşmanca politikalar izlediği görülmektedir. Soğuk savaşın sonlarına doğru Asala ve PKK gibi Türkiye'nin güvenliğini tehdit eden örgütlere Suriye'nin destek verdiği gerekçeyle, iki ülke arasındaki ilişkilerin daha da gerildiği söylenebilir. Soğuk Savaş sonrası dönemde ise Türkiye'nin Suriye'yi PKK'yi desteklemekle suçlamasının bir sonucu olarak Ekim 1998 yılında iki ülkenin savaşın eşiğine kadar geldiği görülmektedir. Ancak, Mısır ve İran'ın arabuluculuğu ile bu sorunun çözüldüğü ve Suriye'nin PKK'ye desteğini keseceğini kabul etmesi ile birlikte ilişkilerin daha düzgün bir zemine oturmaya başladığı görülmektedir (İnat, 2014: 205-206).

21. Yüzyıla gelindiğinde iki ülke arasındaki ilişkilerin giderek iyiye gittiği ve iki ülkenin hiç olmadığı kadar yakın ilişkiler içerisine girdikleri söylenebilir. 2000 yılında Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in Hafız Esad'ın cenaze törenine katılması, iki ülke arasındaki yakınlaşmanın başlangıcı olarak görülebilir. Ak Parti'nin 2002 yılında iktidara gelmesi ile birlikte bu ilişkilerin karşılıklı ziyaretler, anlaşmalar ve işbirlikleri ile daha düzenli ve stratejik politikalar zeminine oturtulduğu söylenebilir. 2003 yılında ABD'nin Irak işgali esnasında, başta ABD olmak üzere Batılı devletlerin ve İsrail'in Suriye'ye ilişkin tehditlerine rağmen, Türkiye'nin Suriye ile olan ilişkilerini arttırarak devam ettirdiği görülmektedir.

Ocak 2004'te Beşar Esad'ın Ankara ziyareti, “57 yıl aradan sonra ilk defa bir Suriye cumhurbaşkanının Türkiye'yi resmi ziyareti” olarak kayıtlara geçmiştir. Aralık 2004'te Başbakan Erdoğan'ın ve ardından 2005 yılında Cumhurbaşkanı Sezer'in ve Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'ün Suriye ziyaretleri, “iki ülke arasında 2000'lerin ilk 10 yılı boyunca bütünleşmeye kadar varan iyi ilişkilerin başlangıcını temsil etme açısından önemliydi (Balcı, 2013: 276). Suriye ve Türkiye'nin, bu dönemde siyasi ilişkilerin gelişmesine paralel olarak başta ticaret olmak üzere, kültür, turizm, güvenlik, gümrük, ulaştırma, tarım gibi birçok alanda ortak projeleri hayata geçirmeleri (http5), ve aynı zamanda Erdoğan'ın ziyareti sırasında Serbest Ticaret Anlaşması'nın⁶ imzalanması sayesinde iki ülke ilişkilerinin daha da sağlamlaştırıldığı söylenebilir.

2006 yılında iki İsrail askerinin kaçırılması ve ardından İsrail'in Lübnan'a saldırması sonrasında, İsrail'in Suriye'yi Hizbullah'ı desteklemekle suçlaması bu ülkeler arasında ciddi bir gerginliğe neden olmuştur. Bu süreçte Beşar Esad'ın Başbakan Erdoğan'ı arayarak barış çabalarını sürdürmesini talep etmesi (Miş, 2008: 304) iki ülke arasındaki ilişkilerin geldiği boyutu göstermekteydi. Türkiye'nin iki ülke arasındaki sorunların çözümü için 2007 yılında yaptığı arabuluculuk (İnat, 2014: 210) aynı zamanda Ortadoğu'da artan rolünün de göstergelerinden biri olarak düşünülebilir. 2008 yılında İsrail-Suriye arasındaki barış görüşmelerinde arabuluculuk yapan Türkiye'nin uluslararası camiada büyük takdir kazanmasının yanı sıra Suriye ile ekonomik ilişkilerin hızlanmasında da önemli bir etki oluşturmuştur. Başbakan Erdoğan'ın 2008'de Suriye'ye üç ayrı ziyaret gerçekleştirmesi,

6. İki ülke arasındaki ticaretin geliştirilmesi amacıyla 22 Aralık 2004 tarihinde imzalanan “Serbest Ticaret Alanı Tesis Eden Ortaklık Anlaşması” onaylanarak 1 Ocak 2007 tarihi itibarıyla yürürlüğe girmiştir. Anlaşma çerçevesinde, “mal ticaretinde tarife ve tarife dışı engellerin kaldırılması” başta olmak üzere ticareti kolaylaştıran birçok düzenleme gerçekleştirilmiştir. Bu düzenlemelerden en önemlisi, anlaşmanın yürürlüğe girdiği tarih itibarıyla, Türkiye'nin Suriye menşeli sanayi ürünlerine uygulanan gümrük vergilerini tamamen kaldırması, Suriye'nin ise bazı mallar dışında Türkiye menşeli sanayi ürünlerine uygulanan gümrük vergilerini sıfırlamış olmasıdır. Ancak söz konusu Ortaklık Anlaşması Türkiye-Suriye ilişkilerinin bozulması nedeniyle Aralık 2011'den bu yana taraflar arasında askıya alınmıştır. Anlaşmanın askıya alınmasıyla birlikte Suriye tarafı Türkiye'den ithal edilen ürünlere ek % 30'luk vergi getirmiştir (http 3).

iki ülke ilişkilerinin yakınlık ve işbirliği açısından geldiği boyutu ortaya koymaktadır. Erdoğan'ın Nisan 2008'de yaptığı Suriye ziyareti sırasında içerisinde birçok konuda anlaşmalar bulunduran Ortaklık Konseyi Protokolü de imzalanmıştır (Miş, 2009).

2009 yılında iki ülke arasındaki yakınlaşma özellikle ekonomik düzlemde artan bir bütünleşme ile devam etmiştir. Eylül 2009'da Beşar Esad'ın Türkiye ziyareti esnasında iki ülke ilişkilerini ekonomik ve kültürel entegrasyona doğru götürecektir Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi kurulmuştur (İnat ve Telci, 2011a: 147). Her iki ülkenin Başbakanları düzeyinde Eş Başkanlık sistemini öngören İşbirliği Konseyi'nin Bakanlar Kurulu'nun içinde dışişleri, enerji, ticaret, bayındırlık, savunma, içişleri, ulaştırma ve tarım bakanlarının bulunduğu toplam on altı (Türkiye ve Suriyeli) bakanlardan oluşan (Ayhan, 2009: 31) bu antlaşma ile iki ülke ilişkilerinin bir üst seviyeye taşındığı görülmektedir. Bu çerçevede 2010 yılında iki ülke arasında birçok alanda görüşmeler yapılmış ve bazı anlaşmalar imzalanmıştır (İnat ve Telci, 2011b: 100-103).

2010 sonlarında başlayan ve Arap Baharı olarak adlandırılan halk hareketlerinin 2011 başlarında Suriye'ye sıçraması ve yayılması, Türkiye-Suriye ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Türkiye'nin Suriye'ye demokratikleşme yönündeki önerilerinin dikkate alınmaması ve Beşar Esad yönetiminin göstericilere karşı uyguladığı şiddet politikası Ankara ile arasındaki ilişkileri kopma noktasına getirmiştir. Suriye ile birçok diplomatik görüşme gerçekleştiren Türkiye, Beşar Esad yönetiminin önerilen reformları hayata geçirmede yeterli çabayı göstermemesi nedeniyle Kasım 2011'de Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi mekanizmasının da askıya alındığı 9 maddelik yaptırım kararı almıştır. Suriye'nin de Ankara'nın almış olduğu kararlara karşılık daha sert kararlar alması (İnat ve Telci, 2012: 235-236) sonucunda, ilişkilerde gelinen olumlu noktanın tamamen tersine döndüğü ve giderek kötüleştiği görülmektedir.

4. Türkiye-Suriye İlişkilerinin Dış Ticaret Yansımaları

Türkiye ile Suriye arasındaki siyasi ilişkilerin bu çalışmada ele alınan dönem itibariyle geçirmiş olduğu dönüşümleri; “neredeyse savaşın eşiğine geldiği 2000 öncesi dönem”, “ilişkilerin normalleşmeye başladığı ve strate-

jik işbirliğine dönüştüğü 2000-2010 dönemi” ve “Arap Baharı’nın Suriye’ye sıçraması sonrasında ilişkilerin tekrar bozulduğu 2010 sonrası dönem” şeklinde üç dönem halinde özetlemek mümkündür. Yapılan bu dönemlendirme bağlamında iki ülke arasında gerçekleşen dış ticaretin değerlendirilmesi çalışmanın bu kısmındaki temel amacı oluşturmaktadır.

Türkiye’nin Suriye ile gerçekleştirdiği dış ticaretin gelişimi Tablo 2’de gösterilmektedir. Ancak burada Suriye ile gerçekleştirilen dış ticaretin değerlendirilmesine geçilmeden önce, Türkiye’nin dış ticaretinde meydana gelen değişmelere kısaca göz atmak yararlı olacaktır. Bu bağlamda Tablo 2 incelendiğinde; 1998-1999, 2001 ve 2009 yılları haricinde dış ticaret seyri genelinde artma eğiliminde olduğu görülmektedir. Burada trendin aşağıya döndüğü yıllar küresel ekonomik krizlerin (2001⁷ hariç) yaşandığı yıllardır. Bu yıllarda yaşanan krizler çoğu ülkeyi etkilediği gibi hiç kuşkusuz Türkiye’yi de önemli derecede etkilemiştir.

Türkiye ve Suriye arasındaki dış ticaret hacmine bakıldığında ise, genel olarak genişleme eğiliminde olmakla birlikte bazı dönemlerde daralma eğilimine girdiği görülmektedir. Bir dönemlendirme yapmak gerekirse, dış ticaret hacminin daraldığı dönemleri şu şekilde belirtmek mümkündür: (a) 1997-1999 Dönemi: Bu yıllarda hem 1998 Ekonomik krizinin⁸ hem de gerginleşen Türkiye-Suriye ilişkilerinin etkili olduğu söylenebilir. (b) 2001-2002 Yılları: Bu yıllar 2001 Türkiye Ekonomi Krizinin en çok etkili olduğu yıllardır. Türkiye, bu kriz neticesinde 2001 yılında %5,7 küçülmüş ve toplam dış ticaret hacmi daralmıştır. Bahsedilen yıllar aynı zamanda Türkiye-Suriye ilişkilerinin henüz normalleşmeye başladığı yıllar olmakla birlikte dış ticaret etkilerinin henüz ortaya çıkmadığı düşünülebilir. (c) 2010-2012 Dönemi: Arap Baharı’nın başladığı ve Suriye’ye yayıldığı yıllardır. Bu dönemde Türkiye-Suriye ilişkileri tekrar bozulma sürecine girmiştir.

7. 2001’de yaşanan Türkiye ekonomi krizi, küresel çapta olmayan ve Türkiye’de “Kara Çarşamba” olarak da anılan krizdir. Krizi ateşleyen temel olay MGK toplantısında dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ile başbakan Bülent Ecevit arasında yaşanan siyasi krizdir. Ancak siyasi kriz kısa sürede büyük bir ekonomik krize dönüşmüştür ([http 6](http://6)).

8. 1998 yılında Asya ülkelerinde meydana gelen bu kriz, IMF’nin gerekli önlemleri alması sonucunda küresel bir krize dönüşmemiş olmakla birlikte, krizin hem Suriye’yi hem de Türkiye’yi olumsuz etkilediği Tablo 1’deki rakamlardan da anlaşılabilmektedir.

Tablo 2. Türkiye'nin Dış Ticaret Göstergeleri (Milyon \$)

Yıllar	Türkiye'nin Dış Ticareti			Suriye ile Gerçekleşen		
	İhracat	İthalat	Hacim	İhracat	İthalat	Hacim
1995	21.637	35.709	57.346	272	258	530
1996	23.224	43.626	66.851	307	311	619
1997	26.261	48.558	74.819	268	456	725
1998	26.973	45.921	72.895	309	308	617
1999	26.587	40.671	67.258	232	307	539
2000	27.774	54.502	82.277	184	545	729
2001	31.334	41.399	72.733	281	463	744
2002	36.059	51.553	87.612	266	314	581
2003	47.252	69.339	116.592	410	261	671
2004	63.167	97.539	160.706	394	247	642
2005	73.476	116.774	190.250	551	142	694
2006	85.534	139.576	225.110	609	187	796
2007	107.271	170.062	277.334	797.	259	1.057
2008	132.027	201.963	333.990	1.115	323	1.438
2009	102.142	140.928	243.071	1.421	221	1.643
2010	113.883	185.544	299.427	1.844	452	2.297
2011	134.906	240.841	375.748	1.609	336	1.946
2012	152.461	236.545	389.006	497	67	565
2013	151.802	251.661	403.463	1.024	84	1.109
2014	157.627	242.182	399.810	1.801	115	1.917

Not: Tabloyu basitleştirmek için küsüratlar ihmal edilmiştir.

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılarak düzenlenmiştir.

Görüleceği üzere Türkiye'nin Suriye ile gerçekleştirdiği dış ticaret özellikle ilişkilerin gerginleştiği yıllarda daha fazla düşme eğilimine girmiştir. Ancak belirtilen dönemlerde gerek Küresel düzeyde yaşanan ve gerekse ülkelerin kendi ekonomilerinde yaşadıkları ekonomik krizlerin etkilerini de burada belirtmek gerekir. Yalnız burada dikkat çeken bir diğer husus, 2008 Küresel Ekonomik Krizin Türkiye-Suriye dış ticaret hacmini olumsuz et-

kilememiş olmasıdır. Bu dönemde Türkiye'nin dış ticaret hacmi önemli ölçüde daralmış olmasına rağmen, bunun Suriye ile gerçekleştirilen dış ticaret hacmine olumsuz yansımamış olmasının nedeni, Suriye'ye gerçekleştirilen ihracatın azalmayıp aksine artış göstermiş olmasıdır. Hâlbuki aynı dönemde Türkiye'nin Suriye'den gerçekleştirdiği ithalat düşüş göstermiştir. Bütün bunların gerçekleşmesinde etkili olan belli başlı nedenlere bakıldığında, bahsi geçen Küresel Ekonomik Krizin Türkiye'yi etkilemiş olmasına rağmen Suriye'yi fazlaca etkilememiş olması (Tablo 1'deki verilerden hareketle), Suriye'nin serbest piyasa ekonomisine geçiş yönünde attığı önemli adımlar ve bu yıllarda Türkiye-Suriye ilişkilerinin olumlu seyir göstermesi belirtilebilir.

Tablo 3. Suriye'nin Türkiye Dış Ticareti İçerisindeki Payı (%)

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Hacmi
1995	0,0126	0,0072	0,0092
1996	0,0133	0,0071	0,0093
1997	0,0102	0,0094	0,0097
1998	0,0115	0,0067	0,0085
1999	0,0087	0,0075	0,0080
2000	0,0066	0,0100	0,0089
2001	0,0090	0,0112	0,0102
2002	0,0074	0,0061	0,0066
2003	0,0087	0,0038	0,0058
2004	0,0062	0,0025	0,0040
2005	0,0075	0,0012	0,0036
2006	0,0071	0,0013	0,0035
2007	0,0074	0,0015	0,0038
2008	0,0084	0,0016	0,0043
2009	0,0139	0,0016	0,0068
2010	0,0162	0,0024	0,0077
2011	0,0119	0,0014	0,0052
2012	0,0033	0,0003	0,0015
2013	0,0067	0,0003	0,0027
2014	0,0114	0,0005	0,0048

Buraya kadar yapılan analizler her ne kadar Türkiye'nin Suriye ile gerçekleştirdiği dış ticaretin seyri noktasında önemli ipuçları vermiş olsa da, Türkiye-Suriye ilişkilerinin dış ticaret üzerindeki yansımalarını net bir şekilde görmek maksadıyla iki ülke arasındaki dış ticaret hacminin genel dış ticaret hacmi içerisindeki oranlarına bakmak gerekmektedir. Bu amaçla oluşturulan Tablo 3 incelendiğinde iki ülke arasında gerçekleşen dış ticaret oranının hem coğrafi perspektif hem de tarihsel, kültürel ve siyasi perspektif dikkate alındığında potansiyelinin altında kaldığı görülür. Nitekim iki ülke arasında gerçekleşen dış ticaret hacminin Türkiye dış ticaret hacmi içerisindeki oranlarına bakıldığında, en yüksek düzeye çıktığı 2001 yılında bile, bu oranın % 1,02'yi geçemediği görülmektedir. Aynı yıl Suriye'ye gerçekleştirilen ihracatın oranı % 0,9 iken, Suriye'den gerçekleştirilen İthalatın oranı ise % 1,12'dir.

Tablo 3'te yer alan değerler üzerinden bir dönemlendirme yapılmaya çalışıldığında, dış ticaret oranının düşüş gösterdiği dönemlerin daha önce dış ticaret hacmi için yapılan analizlerde hacimde daralma kaydedilen dönemlerle benzerlikler gösterdiği görülür. Nitekim 1997-1999 dönemi, 2001-2006 dönemi ve 2010-2012 dönemi dış ticaret hacmi oranının düşüş gösterdiği dönemlerdir. Burada belki de dönem olarak tek farklılık 2001-2002 değil de, oransal olarak düşüş sürecinin daha uzun bir zamana yayılmış olması yani dönemin 2001-2006 yıllarını kapsamış olmasıdır. Bunun nedenini anlamak için Tabloya bakıldığında, düşüşün daha çok Suriye'den gerçekleştirilen ithalattan kaynaklandığı görülmektedir. Nitekim 2001 yılında Suriye'ye gerçekleştirilen ithalattın oranı % 1,12 düzeyinde iken, 2006 yılına gelindiğinde bu oran sürekli azalarak % 0,13'e kadar düşüş göstermiştir.

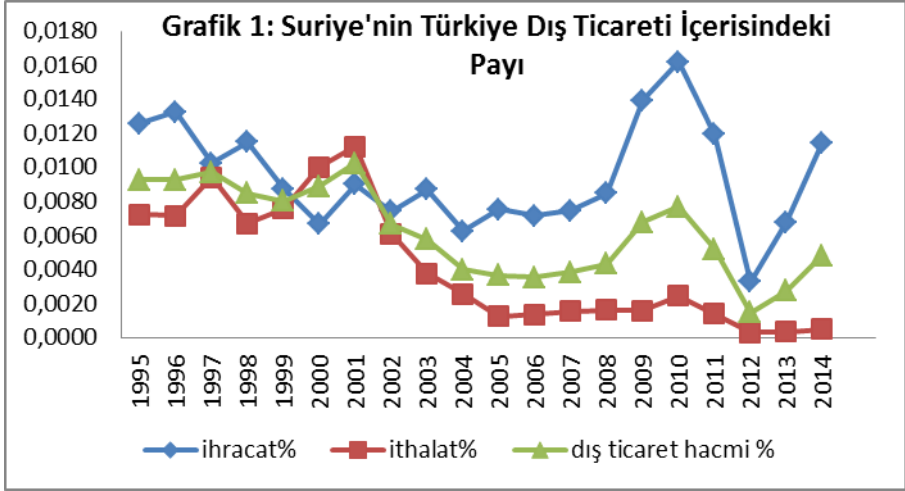
Suriye ile gerçekleştirilen dış ticaretin Türkiye dış ticareti içerisindeki payının en çok artış gösterdiği dönemlere bakıldığında, 2006-2010 dönemi en çok göze çarpan dönem olmaktadır. Nitekim 2006 yılında % 0,35 olan bu oranın 2010 yılında %0,77'lik payı ile iki kattan fazla artış gösterdiği gözlenmektedir. Ancak daha sonra bu oran 2012 yılında % 0,15'lere kadar gerilemiştir. Sonraları tekrar toparlanma sürecine girmişse de bu oran 2014 yılında ancak % 0,48'lere kadar yükselebilmiştir. Tablo 3 incelenmeye devam edildiğinde, dış ticaret hacminin oranında yaşanan bu değişimin bü-

yük çoğunlukla ihracattaki değişmeden kaynaklandığı görülür. Nitekim Suriye'ye gerçekleştirilen ihracatın Türkiye ihracatı içerisindeki payı 2006 yılında % 0,71 iken bu oran 2010 yılında % 1,62'ye yükselmiş ve 2012 yılında % 0,33'lere kadar gerilemiştir. Daha sonra toparlanma sürecine giren ihracat 2014 yılında oransal olarak % 1,14'lere kadar yükselmiştir. İthalata göz atıldığında ise, ilginç bir şekilde 2000'li yıllarda çıktığı %1,12'lik oranlardan 2005 yılında % 0,12'lere kadar düşüş gösterdikten sonra, 2006 yılıyla birlikte tekrar toparlanma sürecine girdiği ve 2010 yılında ancak % 0,24'e kadar çıktığı görülür. Ancak tıpkı ihracat oranı gibi ithalat oranının da 2011'den sonra tekrar düşme eğilimine girerek 2014 yılında % 0,05'lere kadar düşüş gösterdiği görülmektedir.

Yukarıdaki açıklamalardan hareketle, Suriye'ye gerçekleştirilen ticaretin özellikle 2007'den sonra ivme kazanmasında Ocak 2007 tarihi itibarıyla yürürlüğe giren “Suriye ile Serbest Ticaret Alanı Tesis Eden Ortaklık Anlaşması”nın önemli bir etki oluşturduğu düşünülmektedir. Ayrıca bu dönemde her ne kadar Batı'ya sırtını dönmek anlamına gelmese bile (İnat, 2015) Türkiye'nin AB ile zayıflayan ilişkileri ve yeni Pazar arayışları çerçevesinde özellikle Ortadoğu ülkeleriyle ilişkilerin düzeltilmeye çalışılması söz konusu ticaretin böyle bir gelişmeye sahne olmasının nedenleri arasında sıralanabilir. Bütün bunlara ilave olarak daha önce de ifade edildiği gibi Suriye'nin 2008 Küresel Ekonomik Krizinden fazlaca etkilenmemiş olması da özellikle Türkiye'nin bu ülkeye gerçekleştirdiği ihracatın oranını etkileyen en önemli etkenlerden biri olarak belirtilebilir. 2011'den sonra bu olumlu trendin tersine dönmesinin en temel nedeni ise, Suriye'de iç savaşın başlamış olması ve bunun akabinde Türkiye-Suriye ilişkilerinin tekrar bozulma sürecine girmesi şeklinde belirtilebilir.

Türkiye ile Suriye arasında gerçekleşen dış ticaretin Türkiye dış ticareti içerisindeki payının seyri için oluşturulan Tablo 3'e ilave olarak, trendi daha net bir şekilde görmek amacıyla Grafik 1 oluşturulmuştur. Grafik incelendiğinde en çok dikkat çekici hususlar daha derli toplu bir şekilde aşağıdaki gibi belirtilebilir: (a) 2001'den sonra ithalatın oranı genelde düşüş eğilimindedir. (b) İhracatın oranı özellikle 2006'dan sonra hızlı bir artış eğilimi taşımaktadır. (c) 2010-2012 döneminde hem ihracat, hem ithalat hem de dış ticaret hacminin oranı düşme eğilimindedir. (d) 2012'den sonra daha

çok ihracatta olmak üzere ihracat, ithalat ve dış ticaret hacminin oranı artma eğilimindedir.

Türkiye'nin Suriye ile gerçekleştirdiği dış ticaretin bileşiminden de anlaşılacağı üzere aslında incelenen dönemde (özellikle 2002'den sonrası için) Türkiye'nin ithalatçı olma konumundan ziyade daha çok ihracatçı olduğu görülmektedir. Bu bağlamda her iki ülke için ihracat ve ithalata konu olan malların oransal dağılımına kısaca göz atmak yararlı olacaktır.

Tablo 4. İthalat ve İhracatın Sektörel Dağılımı (2013)

Mal Grubu	Türkiye		Suriye	
	İhracat (%)	İthalat (%)	İhracat (%)	İthalat (%)
Tarımsal Ürünler	11,5	6,7	20,1	23,4
Yakıt ve Maden	8,7	25,1	46,6	22,5
İmalat Sanayi	76,1	57,9	21,9	54,1

Kaynak: WTO'dan derlenmiştir.

Tablo 4'te yer alan rakamlara göre, 2013 yılı itibariyle Türkiye'nin hem ihracatı hem de ithalatı içerisinde en yüksek paya sahip mal grubunun İma-

lat Sanayi olduğu görülmektedir. Suriye'nin durumuna bakıldığında ise ithalatında en yüksek paya sahip mal grubunun İmalat sanayi iken ihracatı içerisinde en yüksek paya sahip mal grubunun yakıt ve madenler olduğu görülmektedir.

Burada son olarak Türkiye ile Suriye arasında gerçekleşen dış ticaretin iki ülke açısından geldiği boyutu daha iyi anlamak maksadıyla her iki ülkenin en çok dış ticaret gerçekleştirdiği partnerlerine göz atılabilir. Bu amaçla oluşturulan Tablo 5 incelendiğinde, 2013 itibarıyla Türkiye açısından Suriye'nin ne ithalatta ne de ihracatta ilk 5'te bulunmadığı görülmektedir. Suriye açısından durum değerlendirildiğinde ise, Türkiye'nin Suriye için en çok ihracat gerçekleştirdiği üçüncü ülke (% 5,5'lik oranıyla) ve en çok ithalat gerçekleştirdiği ikinci ülke (% 9,5'lik oranıyla) olduğu görülmektedir. Dolayısıyla buradaki rakamlardan da hareketle Türkiye ve Suriye'nin birbirlerinin önemli ticaret partnerleri olmaları yönünde halen potansiyellerinin gerisinde olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Tablo 5. İthalat ve İhracatın İlk Beş Ülkeye Göre Dağılımı (2013)

TÜRKİYE		SURIYE	
İhracat (%)	İthalat (%)	İhracat (%)	İthalat (%)
Avrupa Birliği	Avrupa Birliği	Avrupa Birliği	Avrupa Birliği
Irak (7,9)	Rusya Fed.	Irak (7,9)	Türkiye (9,5)
Rusya Fed. (4,6)	Çin (9,8)	Türkiye (5,5)	Çin (8,8)
ABD (3,7)	ABD (5,0)	Suudi Arabistan	Ukrayna (6,5)
BAE (3,3)	İran (4,1)	Lübnan (3,8)	Rusya Fed. (6,3)

Kaynak: WTO'dan derlenmiştir.

5. Sonuç ve Değerlendirme

Küreselleşen günümüz ekonomik dünyasında dış ekonomik ilişkilerin önemli boyutlara ulaşmasının arka planında, dış ticaretin ekonomik kalkınmadaki önemi yer almaktadır. Dolayısıyla dış ticaret hacminin artırılması hemen hemen tüm ülkelerin önemli bir hedefi haline gelmiştir. Dış ticaretin artırılması ise, bir taraftan ekonomik faktörlere bağlı iken, öbür tarafta

lkeler arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine bağlı olduğu görülmektedir.

lkeler arasında yaşanan siyasi sorunların ekonomik ilişkileri de olumsuz etkilediği gerçeğinden hareketle dış ticareti geliştirmenin yolunun en başta komşu ülkelerle iyi ilişkiler kurulmasından geçtiği söylenebilir. Çünkü günümüzde ülkelerin en önemli ticaret partnerlerinin genellikle iyi ilişkiler kurdukları ve meknsal yakınlık avantajlarına sahip komşu ülkeleri olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda Türkiye'nin durumu 2013 rakamlarıyla değerlendirildiğinde, ihracat açısından ilk beş ülke içerisinde sadece 2nci sırada komşusu Irak'ın (% 7,9'luk oranıyla) ve ithalat açısından da sadece 5nci sırada komşusu İnan'ın (% 4,1'lik oranıyla) yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin komşularıyla henüz gerekli iyi ilişkileri kuramadığı ve gerçekleştirdiği dış ticaretin gerçek potansiyelinin altında kaldığı düşünülmektedir. Bu bağlamda özellikle, 877 km sınır uzunluğuna ve Cilvegözü, Nusaybin, Ceylanpınar, Öncüpınar, Mürşitpınar, İslahiye, şenyurt, Çobanbey gibi sınır kapılarına sahip bulunulan Suriye ile mevcut durumun oldukça potansiyelin altında kaldığı söylenebilir.

Siyasi ilişkilerin ekonomik ilişkilere ve sonuç olarak dış ticarete yansımalarının somut etkilerini incelemek amacıyla ele alınan Türkiye-Suriye ilişkilerinin, ilişkilerin bozulduğu dönemlerde dış ticaret hacmini daraltacağı ve ilişkilerin düzeldiği dönemlerde ticaret hacmini genişleteceği tezinden hareketle bu çalışmada elde edilen bulguları birkaç noktada toplamak mümkündür: Buna göre,

Dış ticaretin hacim olarak daraldığı dönemlerde (1997-1999 dönemi, 2001-2002 yılları ve 2010-2012 dönemi) iki ülke arasındaki ilişkilerin de genellikle gergin olduğu görülmektedir. Burada hacmi daraltan diğer en önemli unsurların başında bu dönemlerde yaşanan ulusal ve küresel krizler gösterilebilir. Ayrıca iki ülke arasındaki dış ticaretin Türkiye dış ticaretine oranı açısından yapılan değerlendirmede de benzer sonuçlara ulaşılmıştır.

Suriye ile gerçekleştirilen dış ticaretin Türkiye dış ticareti içerisindeki payının en çok artış gösterdiği dönemlere bakıldığında, 2006-2010 döneminin en çok göze çarpan dönem olduğu görülür. Bu yıllarda özellikle Türkiye'nin Suriye'ye gerçekleştirdiği ihracat oranı 2 katından fazla artmıştır. Bu artışın en önemli nedenlerinin başında yine iyi yönde gelişen siyasi ve

ekonomik ilişkiler yer almaktadır.

Yukarıdaki değerlendirmelerden de hareketle, böyle devam ederse Türkiye'nin 2023 yılında komşularıyla ticaret hacmini 300 milyar doların ve toplam dış ticaret hacmini de 1 trilyon doların üzerine çıkarma hedefinin (İnat, 2015) gerçekleşeceği yönünde umutlar oldukça azalmaktadır. Bu nedenle Türkiye'nin Suriye başta olmak üzere komşu ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmesinin ve olası krizlerde daha yapıcı rol oynaması gerektiğinin altı çizilmelidir. Bu vesileyle daha yüksek oranlarda dış ticaret hacmi ve iktisadi kalkınmayı daha ileri boyutlara taşımış bir Türkiye görmek mümkün olabilecektir.

Reflections of Turkey-Syria Relations on the Turkey Foreign Trade After 2000

Abstract: The today's world which is characterized by many dimensions of globalization, the political relationship between countries, especially in the countries' foreign economic goals; it is impossible to think that they are independent from each other. For this reason, the foreign trade is considered as the impulsion of economic development. Hence, it is very important that countries should have a sound relationship with other states particularly the neighbors. In this sense, as every political tension and stiff relation between countries will decrease the volume of foreign trade; the improved relations will increase the foreign trade volume too. From this point of view, this study analysis the Turkey- Syrian axis of relations. With the basic outline and the failure to draw clear lines, if an attempt is made to periodization, it can be concluded that Turkey-Syria relations are nervous except 2000-2010 period. By assessing the foreign trade reflections of these two countries, while bearing in mind the above mentioned points; it can be said the volume of foreign trade was healthy and sound during that period of friendly relations. Nevertheless, still the potential true foreign trade between the two countries seems to be quite below.

Keywords: Foreign Policy, Turkey-Syria Relations, Foreign Trade.

Kaynakça

- Ataman, Muhittin** (2012), **Suriye’de İktidar Mücadelesi: Baas Rejimi, Toplumsal Talepler Ve Uluslararası Toplum**, SETA Raporu
- Ayhan, Veysel** (2009), “Türkiye-Suriye İlişkilerinde Yeni Bir Dönem: Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi”, **Ortadoğu Analiz**, Kasım 2009, (1) 11: 26-34.
- Ayhan, Veysel** (2011), “Suriye’de İktidar Mücadelesi: Reform ve Devrim Kısılcacındaki Esad Rejimi”, **Ortadoğu Analiz**, Mayıs 2011, (3) 29: 27-40.
- Balcı, Ali** (2013), **Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar**, İstanbul: Etkileşim.
- Cem, İsmail** (2002) “Turkish Foreign Policy: Opening New Horizons For Turkey At The Beginning Of A New Millennium”, **Turkish Policy Quarterly**, Spring 2002, (1) 1: 1-6.
- Cem, İsmail** (2012), “Turkey: Setting Sail To The 21st Century”, <http://sam.gov.tr/wp-content/uploads/2012/02/IsmailCem1.pdf>, E.T: 29.04.2015.
- Dam, Nikolaos van** (2011), **Struggle for Power in Syria: Politics and Society under Asad and the Ba’th Party**, London: I. B. Tauris.
- Davutoğlu, Ahmet** (2004), “Türkiye Merkez Ülke Olmalı”, **Radikal**, 26 Şubat 2004.
- Eyal, Ziser** (2007), **Commanding Syria: Bashar Al-Asad and the First Years in Power**, London: I. B. Tauris.
- George, Alan** (2003), **Syria: Neither Bread nor Freedom**, London: Zed Books.
- Gözen, Ramazan** (2006), “Türk Dış Politikasının Avrupa Birliği’ne Doğru Dönüşümü”, **Uluslararası Hukuk ve Politika**, 2006, (2) 6: 1-16.
- İnat, Kemal** (2014), “Türkiye’nin Ortadoğu Politikaları” [(eds.) Davut Dursun ve Tayyar Arı (2014), **Ortadoğu’da Siyaset**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları] içinde: 188-226.
- İnat, Kemal ve İsmail Numan Telci** (2011a), “Türkiye’nin İran, İsrail / Filistin ve Suriye Politikası 2009” [(eds.) Kemal İnat ve diğerleri (2011), **Türk Dış Politikası Yıllığı 2009**, Ankara: SETA] içinde: 93-159.

- İnat**, Kemal ve İsmail Numan **Telci** (2011b), “Türkiye’nin İran, İsrail / Filistin ve Suriye Politikası 2010” [(eds.) Kemal İnat ve diğerleri (2011), **Türk Dış Politikası Yıllığı 2010**, Ankara: SETA] içinde: 67-136.
- İnat**, Kemal ve İsmail Numan **Telci** (2012), “Türkiye’nin İran, Suriye, İsrail ve Lübnan Politikası 2011” [(eds.) Kemal İnat ve diğerleri (2011), **Türk Dış Politikası Yıllığı 2011**, Ankara: SETA] içinde: 205-264.
- İnat**, Kemal (2015), “Ekonomik İşbirliği Örgütünün 30. Yılında Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri”, **SETA Analiz**, Temmuz 2015, 132: 1-28.
- Köse**, Talha (2011), “Türk Dış Politikasının Ortadoğu’daki Yeni Kimliği ve Çatışma Çözümlerini Keşfi” [(eds.) Kemal İnat ve diğerleri (2011), **Türk Dış Politikası Yıllığı 2010**, Ankara: SETA] içinde: 623-662.
- Lesch**, David W. (2012), **Syria: The Fall of The House of Assad**, London: New Haven.
- Mercan**, M. H. (2012), **Suriye: Rejim ve Dış Politika**, İstanbul: Açılım.
- Miş**, Nebi (2006), “Suriye 2005” [(eds.) Kemal İnat ve Ali Balcı (2006), **Ortadoğu Yıllığı 2005**, Ankara: Nobel] içinde: 220-243.
- Miş**, Nebi (2008), “Suriye 2006” [(eds.) Kemal İnat ve Muhittin Ataman (2008), **Ortadoğu Yıllığı 2006**, Ankara: Nobel] içinde: 281-318
- Miş**, Nebi (2009), “Suriye 2008” [(eds.) Kemal İnat ve diğerleri (2009), **Ortadoğu Yıllığı 2008**, İstanbul: Küre] içinde:
- Salık**, Nuri (2015), “Beşar Esad’ın Geleceği Ya da Suriye Halkını Tarihsizleştirmek”, **Ortadoğu Analiz**, Mart-Nisan 2015, (7) 67: 28-30.
- Seyidoğlu**, Halil (2013), **Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Uygulama**, İstanbul: Beta (Genişletilmiş 19ncu Baskı).
- Soyalan**, M. Yaşar (2013), **Emevi Hanedanlığından Esed Diktatörlüğüne Suriye**, İstanbul: Mana.
- Yücel**, Fatih (2006), “Dış Ticaretin Belirleyicileri Üzerine Teorik Bir Yaklaşım”, **Sosyo Ekonomi**, Temmuz-Aralık 2006-2: 47-68.
- Ziadeh**, Radwan (2011), **Power and Policy in Syria**, London: İ. B. Tauris.

İnternet Kaynakları

http 1: T.C Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/suriye-ekonomisi.tr.mfa>, E.T: 20.04.2015

http 2: Syrian Human Rights Committee, **Seventh Report on the Status of**

Human Rights in Syria 2008, <http://www.shrc.org/en/?p=20484>, E.T: 21.04.2015

http 3: T.C. Ekonomi Bakanlığı, <http://www.ekonomi.gov.tr>, E.T: 20.04.2015.

http 4: <http://www.aljazeera.com.tr/haber/savasin-harap-ettigi-ekonomi>, E.T: 21.04.2015.

http 5: <http://www.aljazeera.com.tr/dosya/turkiye-suriye-iliskileri-inisler-ve-cikislar>, E.T: 02.05.2015.

http 6: http://tr.wikipedia.org/wiki/2001_T%C3%BCrkiye_ekonomik_krizi, E.T: 20.04.2015.

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sy.html>, E.T: 20.04.2015.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu),

<http://tuikapp.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul> E.T: 16.04.2015.

UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development),

<http://unctadstat.unctad.org/wds/TableView/tableView.aspx>, E.T:20.04.2015.

WTO (World Trade Organization), <http://stat.wto.org>, E.T: 18.04.2015.